

Herth Ákos

INDIVIDUALITÁS ÉS VÁLASZTÁS – ÚTRAVALÓK A WHITEHEADI FOLYAMAT-FILOZÓFIA MEGÉRTÉSÉHEZ

1. Aktivitás és reláció

Jóllehet a whiteheadi folyamat-filozófia újból egy kozmológiai horizonton gondolja el a spekulatív gondolat szerepét, olyan egyetemes kérdéseket és fogalmakat vizsgálva a 20. században mint univerzum, valóság, Isten, ugyanakkor, ezt kiegészítve, azt is látnunk kell, hogy Whitehead úgyszintén – Kant kritikai fordulatához hasonlóképpen – kijelöli metafizikai rendszerében azokat a határokat, melyeken nem merészkedhet túl a gondolkodás, ha érvényes – a tudományos tényekkel adekvát – és hatásgyakorló – a tényeket új megvilágításba helyező – gondolatok, elméletek megalkotására törekszik. A *Folyamat és valóság*ban kifejtett gondolatokat meghatározott szabályok determinálják, melyeket Whitehead az interpretáció folyamatának alapelveként határoz meg. Ahogyan ezek az alapelvek határt szabnak a rendszer kategóriáinak és fogalmainak, úgy az alapelveknek is van egy meghatározott végpontja, egy legvégső alapelve – a főműben ezt nevezi Whitehead a teremtőerő elvének (principle of creativity) –, ami nem haladható meg, mivel a rendszerben működő összes, műveltségző gondolatnak e végpontból kell kiindulnia, és e végpontba kell futnia. Amelyik gondolat függetleníthető tőle, nem bír funkcióval, és így értelemmel sem a rendszerben. Ezt a legvégső elvet és szabályt általánosan – a szöveg kezdetleges megközelítésében – a gondolat alkotó aktivitásaként határozhatjuk meg, aminek, rögtön hozzá is tehetjük, természetes közege nem az önmagában való elmélkedés vagy meditáció, hanem az interpretáció folyamata és eseménye. Folyamata, mivel az időben hosszabb tartamot ölel át egy adott alkalomnál, és eseménye, miután a szöveg számtalan értelmezőt, gondolkodót köt össze, akik nem csupán befogadói a szövegnek, de együttal, a tovább-gondoláson keresztül, alkotó résztvevői is.

A spekulatív gondolat nem pusztán a gondolkodó szubjektum aktivitását igényli, aki a gondolataiból felépül, de a *másik gondolkodót (és gondolkodókat)* is, aki az alkotó gondolatokra reflektál: az értelmezőt. A gondolat akkor aktív, amikor az ön-teremtő gondolkodó és a reaktív értelmező között kapcsolatot hoz létre. A kapcsolat az ön-teremtő gondolkodó értelmezőre gyakorolt hatásán alapul, illetve az értelmező autonóm és individuális reakcióján, amivel e hatásra felel. Az interpretációban a gondolat alkotó aktivitása aktualitást nyer, és ezen kívül nem is beszélhetünk aktivitásról a whiteheadi kritériumok szerint. A gondolat kizárólag az aktuális értelmezésekben aktív. Aktivitása miatt a gondolat több önmaga pusztá állításánál, mivelhogy a gondolat kifejtett hatását, az általa bekövetkező mentális aktust is magában foglalja. Az aktualitás fogalma a latin *actus* kifejezésből származik, ami jelenthet 'tevékenységet'-t (action), 'tett'-et (act) vagy 'aktivitás'-t (activity). Ilyenformán az aktualitás kifejezése összefonódik az aktivitással, egyfajta konkrét tevékenységre, műveletre, gyakorlatra vonatkozik. Egy tevékeny létmódra, amit olyan gondolat-aktusok szerveznek, melyek állapotváltozást idéznek elő, szemben egy állapotszerű létmód passzívan szerveződő világával. Emiatt az aktualitás magában hordozza az aktivitás hatásgyakorló (efficieny) természetét, ahogyan a latin *actus* szó jelenthet hatékonyságot is, amire etimológiai elemzése folytán Debaise is rámutat:

„Éppen ezért az *actus* egyik fordítása a 'hatékonyság', vagyis az egyik dolognak a másikra gyakorolt hatása, az átalakulás, amit az vált ki, hogy egy dolog egy másikra hat. Az oksági kapcsolat tehát az egyik modalitása, és az, amit 'ható-
oknak' nevezünk, az egyik kifejeződése. Egy ok annyiban 'hatékony', amennyiben egy dolog tevékenységet végez.”¹ (Debaise, 2017, 33-34).

A gondolat aktus, mert a gondolkodó szubjektív, ön-tevékeny² cselekedetét fejezi ki. Whitehead szempontjából ez az ön-tevékenység továbbá egy ön-teremtő folyamat³: a gondolkodó a gondolataiból épül fel. Így az alkotó gondolatnak önmagára vonatkozó érvénye van, a gondolkodó ebből az ön-referenciából születik meg, vagyis a gondolat-aktus hatását a gondolkodó élvezi, aki önmagára ismer a gondolatokban. A hatásgyakorlás ugyanakkor igényel egy 'másik dolgot' is, ami kívül áll a hatásgyakorlón önmagán, túlmutatva rajta. A hatásgyakorló nem (csak) önmagára gyakorol hatást, hanem egy rajta kívül álló, másik dologra (is). A gondolatnak mint mentális aktusnak ezért nem csupán szubjektív érvénye van, de objektív jelentőségre is szert tesz, miután nem pusztán saját szubjektumára, de egy világban felbukkanó másikra is hatást fejt ki. Ez az önmagán túlmutató hatás hozzátartozik az alkotó gondolat aktivitásához mint megkerülhetetlen és meg nem haladható, végső alapelvhez. Amennyiben a gondolat aktivitása nem ér el objektív jelentőséget, vagyis nem képes túlmutatni önmagán, a whiteheadi kritériumnak nem felel meg, és a spekulatív filozófia célját nem teljesíti be. Hatásgyakorlása pusztán hipotetikus, nem valóságos. Debaise az aktualitást valóságos aktivitásként határozza meg, szemben a hipotetikussal, ami a létezésre gyakorolt hatásnak csupán a lehetőségét foglalja magába: „Itt van tehát az aktuális teljes jelentése: valós aktivitásról van szó, nem pedig hipotetikusról, és hatékony létezésre vonatkozik, nem pedig a létezés lehetőségére.”⁴ (Debaise, 2017, 34). A valóságos aktivitás interszjektív, vagyis szubjektumok egymásra gyakorolt, transzformatív hatását fejezi ki. A hatás szubjektumok közötti viszony. Mindebből pedig az is következik, hogy önmagában nem létezik egy szubjektum sem, aktivitása eleve feltételezi a kívülálló másikat. Ilyen módon az önmagukat (a gondolatokból összeálló szubjektumot) alkotó gondolatok a rajtuk túlmutató másikkal (az értelmezővel) alkotnak viszonyt. Az ön-teremtő szubjektum tehát végsősoron e transzcendens viszonyokból épül fel annak ellenére, hogy a gondolatok önmagukra vonatkoznak, és a szubjektumot immanensen tartalmazzák. Ezért a whiteheadi metafizika egy relationalista attitűdöt feltételez a rendszer-alkotó

¹ „It is for this reason that one of the translations of *actus* is 'efficiency', that is, the influence of one thing on another, the transformation effected by a thing on something else. The causal relation is therefore one of its modalities, and what is called an 'efficient cause' one of its expressions. A cause is 'efficient' in so far as a thing performs an activity.” (Debaise, 2017, 33-34)

² Utalva Kant egy kifejezésére (Selbsttätigkeit), mellyel azt mondja ki, hogy az „összekapcsolás aktusa”, a szintézis alapműveletei tartoznak egyedül a szubjektumhoz, minden más képzet a tárgyi világból származik. (Kant, 2009, B130 143-144)

³ Az ön-teremtés (self-creativity) kategóriája a *Folyamat és valóság* szövegében központi összetevője a valóság-leírásnak. A kategória, Ford nyomán tudhatjuk (Ford, 1984, 191), egy jelentésváltozáson ment keresztül a szöveg alkotása során, ami az önmagam (self) fogalmának totalizálásához vezetett. Ez azt jelenti, hogy az önmagam fogalma nem pusztán a szubjektum ön-reflexív vagy ön-referáló természetéből következő részeleme a folyamat vizsgálatának, mivel a teljes folyamatot fejezi ki, és így a szubjektum előbb cselekszik, hajtja végre ön-teremtő aktusait, minthogy létrejött volna. Kizárólag a teljes folyamat végén jön létre, a folyamat köztes fázisai szigorúan pre-ontologikusak.

⁴ „Here, then, is the full meaning of the actual: it is a real activity, not a hypothetical one, and it concerns an efficient existence, not a possibility of existence.” (Debaise, 2017, 34)

törekvés mögött: a valóság felépülésében elsődleges szerepük az interszubjektív relációknak van; az önmagukban álló, ön-tartalmazó dolgok másodlagosak, a relációk elemzése folytán válnak csak fontossá.

Az aktivitás tehát reláció, a hatásgyakorlás konkrét művelete, e meghatározásban szintén Debaise-t követem: „És minden aktivitás, mint majd megmutatom, lényegében egy reláció: valami hat valami másra, és a reláció maga az aktivitás.”⁵ (Debaise, 2017, 37) A relációk a whiteheadi kozmoszban folyamatot alkotnak, ami a tisztán potenciális és az aktualitást nyert, teljesen meghatározott (fully determinate) valóság között képez átmenetet. E folyamat során a merő lehetőségként fennálló világ adata feltételek közé szorul egészen addig, amíg végső meghatározottságát eléri, és az ön-teremtő szubjektum szert tesz végleges konkrétságára: a világ-alkotó valóságban betöltött, elvitathatatlan pozíciójára, melyet egy hatásgyakorló és műveletszabályozó funkcióként gondolhatunk el. Egyszerre beszélhetünk egy világ-adat determinációjáról, ahogyan a homályos, meghatározatlan, egyféle ősi érzésként derengő tapasztalat kiélesedik, és világos, elkülönült, részletekben és formákban gazdag, plurális, heterogén jellegét elnyeri. És beszélhetünk egy tapasztaló szubjektum kifejlődéséről, hiszen a világ-adat a szubjektum által határozódik meg, a szubjektum pedig a világ-adat meghatározódásából alakul ki egy azt tapasztaló perspektívaként. Akkor nyeri el a folyamat végső meghatározottságát, amikor a tapasztaló szubjektum individuummá érik. Ilyenformán egy individualizációs processzusról van szó, amely a világgal alkotott viszonyok összességén keresztül megy végbe, az individuum a viszonyok összessége.

Összefoglalva az eddigieket, két kulcsfontosságú premisszát rögzítettünk: az aktivitás az interpretáció egy transzcendenciának ellenálló alapelve, ami annyiban tölti be alapvető funkcióját, amennyiben kapcsolatot teremt legalább két szubjektum között. A szubjektumok egymással viszonyba rendeződve keletkeznek. Emellett reláción a hatásgyakorlás konkrét műveletét érthetjük, ami a whiteheadi kozmológia elemi vízióján alapul, azon az egyszerű elképzelésen, hogy „valami hat valami másra”, és ez a 'valami' egy beteljesült individuum, a 'valami más' pedig egy létesülő (becoming) szubjektum tapasztalata, ami saját beteljesülése felé tart. Whitehead e beteljesülésre a kielégülés (satisfaction) kifejezést alkalmazza. Az individualizációt hajtó törekvés (appetition) az individuum kielégülésében ér célra. A végső alapelveként megragadott aktivitás a kielégülésben aktuális, az individualizáció folyamata pedig egy arra vonatkozó választás (decision), hogy az aktivitás milyen meghatározottságban váljon aktuálissá.

2. Aktualitás és választás

A whiteheadi metafizika az arisztotelianus hagyományhoz nyúl vissza, amikor olyan fogalmakkal dolgozik mint aktualitás-potencialitás, vagy a ható és – cél-okság kategóriái. Mindazonáltal a szerveződés filozófiája egy aszubsztancialista iskola, mely inadekvát kifejezési formának tekinti a szubsztancia-minőség kategóriapárt a valóság értelmezésében, és elutasítja azt a szintén Arisztotelészhez visszavezethető gondolkodási mintát, amely a szubjektum-predikátum szerkezetére épít fel egy metafizikai célú és kozmológiai igényű interpretációt. Kant transzcendentális

⁵ „And every action is, as I will show, essentially a relation: something acts on something else and the relation is the action itself.” (Debaise, 2017, 37)

filozófiájához képest Whitehead egyértelműen egy naturalista fordulatot tesz, és ebből a szempontból valóban visszatér az arisztotelészi perspektívához: az ön-tartalmazó dolgok érdeklik, ahogyan a természetben megtalálhatók. Miután létezésükre nem bírhat magyarázó erővel a tudat, – annak a ténye, hogy egy tapasztaló szubjektum tudatában megjelennek – Whitehead olyan kategóriákat keres vizsgálatához, melyek az emberi tapasztalat természet felőli oldalát járják be. Whitehead naturalista visszatérése az arisztotelészi kategóriákhoz ugyanakkor az újkori filozófia tanulásaival felvértezve következik be, egy racionalista gondolkodó térképezi fel a természetet, aki *saját értelmére támaszkodva* a dolgok megfigyelése során önkutatást is végez. Számára a metafizika egyszerre irányul az önmagán túlmutató valóság megismerésére és saját gondolkodásmódjának újító szándékú átformálására. A megismerés folyamata a valóság még felfedezésre váró régiói felé halad, e régiókat mindaddig nem tudjuk felderíteni, amíg a megközelítéshez szükséges eszköz nem áll rendelkezésünkre. Nem elég megismernünk, de nem megismerhetetlen régiók megismerését. Megközelíthetővé kell tennünk tehát az ismeretlen olyan gondolatokon keresztül, amelyek elsöre szokatlanok és különösen hangzanak az észnek, illetve olyan fogalmak, kifejezési formák bevezetésével, melyek idegenek és kétértelműek, vagy legalábbis értelmük hiányos, ami egy értelmező pontosítására, meghatározására vár. E gondolatok megértéséhez meg kell kerülnünk az ész megszokott útvonalait, teret engedve az alkotó képzeletnek, hogy az gondolkodásmódunkat átformálja, újraszervezze.

Whitehead racionalista attitűdje, túl az eddigieken, máshol is tetten érhető, ami a szerveződés filozófiája individualista aspektusát érinti. A természet, és vele összefüggésben a valóság, interpretációja nem az emberi létezés alapjaiban meghatározó individualitás meghaladásával következik be, egy olyan mögöttes rétegre mutatva rá, amit pre-individuális, természeti erők, a tapasztalható felszín jelenségvilágát mozgató, szabályozó, primordiális alapelvek szerveznek. A szerveződés filozófiája természetet és valóságot egyaránt individuális létezők sokaságára vezeti vissza. Az individuumok a valóság legapróbb (tovább nem osztható) alkotóelemeiként a whiteheadi metafizika alapját képező, atomi teremtmények. Hozzá kell tennünk, hogy Whitehead nem korlátozza sem az individualitást, sem a tapasztalási folyamat ön-teremtő történéseit az emberi mentalitásra. A hagyományos elképzelés szerint, ami talán a felvilágosodással tetőződött be, az értelmes, cél-vezérelt cselekvést, a döntéshozatal képességét, a szabályozott, konstruktív-szintetizáló működést, az ön-vonatkozást (nem az ön-reflexiót)⁶, az ön-tevékenység autonómiáját és szabadságát, spontán aktivitását az emberi ész kiváltságának tekintjük. Mindezeket azonban Whitehead, szemben a tradicionális felfogással, a természetet és valóságot átható működés egy metafizikai értelmezésbe integrálható jellegzetességeiként veszi számításba. Így ember és a természet többi létezői között pusztán fokozati különbséget feltételez a folyamat-filozófia. Az emberi mentalitás abban különbözik a természet többi létezőitől (tapasztalási módjaitól), hogy komplexebben és szélesebb spektrumban foglalja magában a szubjektivitás eseményeinek fázisokba rendeződő, metafizikai összetevőit.

⁶ A whiteheadi kategóriák egy olyan feltételezésen alapulnak, hogy a létezők önmagukra való tekintettel működnek akkor is, ha nincsenek tudatában maguknak. Az önkonzisztencia egy magasan absztrakt és komplex formája az öntudat, az önreflexió pedig egy olyan ön-vonatkozási mód, amely az állítás-tagadás kontrasztjára épül.

Richard Rorty *Anyag és Forma (Matter and Form)* című tanulmányában összeveti az arisztotelianus metafizikát a szerveződés filozófiájával, az aktualitás-potencialitás kategóriapár vizsgálatán keresztül, arra a kérdésre keresve a választ, hogy Whitehead miben tudta az arisztotelészi kategóriák revíziójával és átvételével megújítani elődjének metafizikai nézetét, melyet Rorty a realizmus kategóriájával jelöl? Rorty tehát feltételezi, hogy Arisztotelész és Whitehead egyaránt realisták, szemben a modern filozófiát általánosan meghatározó, és Descartes szubjektivista fordulathoz (subjectivist bias) köthető valóság-értelmezési móddal, melyet Rorty a redukcionizmus kategóriájával feleltet meg. Whitehead abban tér el a hagyományos, realista diszpozíciótól, hogy az aktualitás fogalmát egy új kontextusba tudta helyezni, melyben Arisztotelész statikus szemléletével ellentétben, egy dinamikus, folyamat-jellegű valóság-felfogás válik a kozmológiai értelmezést felépítő gondolatok kiinduló alapjává. Whitehead számára az aktualitás valóságos aktivitás, vagyis a valóságos potencialitás⁷ (real potentiality), a *lehetővé tett* lehetőség megvalósítása. Ez a meghatározás egy dinamikus szemléletet feltételez, melyben az aktualitás nem csak az adott valóságot jelenti, azt, ami van, mert folytonos kapcsolatban áll azzal a potenciális valósággal is, amivé az adott állapot válhat. Ami a megvalósulás *teremtő* feltétele. Az, ami van, létesül, történik. Amikor elfeledkezünk a potencialitás lényegi és aktív szerepéről az aktualitás meghatározásában, elveszítjük a whiteheadi álláspontot: „Whitehead számára az aktualitás és a potencialitás közötti kontraszt lényege elvész, amint az „aktualitást” valami másként kezdjük elgondolni, mint „a potencialitás megvalósulását”.⁸ (Rorty 1983. 81) Aktualitás és potencialitás a valóságos aktivitás egymástól el nem vonatkoztatható aspektusai. A két aspektus között, összekapcsolva és egymásba-szöve a kettőt, egy meghatározott művelet képez átmenetet, ami a választás. Ön-teremtő szubjektumok választásain keresztül az aktualitás „a potencialitás megvalósulása”-ként, a potencialitás pedig ennek a megvalósulásnak teremtő feltételeként nyer értelmet. Rorty Whitehead nívumát ezen a ponton ragadja meg, a szerveződés filozófiája ugyanis az aktualitás meghatározásában a választás műveletére helyezi a döntő hangsúlyt. Amíg a kategória hagyományos értelemben az adott valóság meghatározottságát (definite) fejezi ki, tehát egy fennálló állapotot, amint az egyidejű világ feltűnik a felületes észlelés horizontján, addig a folyamat-filozófia mélyebbre hatol a valóság megismerésében, nem csupán azt figyelve meg, amit a látszat mutat, de a megjelenő valóságot szabályozó okokat is felkutatja. Így jut el a valóság aktuális állapotáért felelős műveletekhez, azokhoz az okokhoz, amelyek egy arra vonatkozó választást foglalnak magukban, hogy az aktualitás miként legyen meghatározott: „Az aktualitás egy arra vonatkozó választás, hogyan legyen meghatározott.”⁹ (Rorty, 1983, 83) Emiatt Whitehead nem csupán újragondolja az arisztotelészi örökséget, de ki is bővíti, és meg is haladja: „Az aktualitás kritériumának ez az eltolódása talán a legfontosabb jellemzője annak a különbségnek, amely a sztázis

⁷ Whitehead különbséget tesz általános és valóságos potencialitás között: az előbbi abszolút, emiatt viszont elvontabb annál, minthogy egy megvalósulási folyamat számára lehetőségként adott lehessen, míg az utóbbi relatív, mindig egy meghatározott, partikuláris szemszög által determinált, de éppen ezáltal a megvalósulásra való potencialitás teremtő feltételeként nyer értelmet. (FV 2001. 86)

⁸ „For Whitehead, the point of the contrast between actuality and potentiality is lost as soon as one begins to think of „actuality” as something other than „actualization of the potential”. (Rorty, 1983, 81)

⁹ „An actuality is a decision about how to be definite...” (Rorty, 1983, 83)

fogalmára épülő realizmus és a folyamat fogalmára épülő realizmus között van.”¹⁰ (Rorty, 1983, 83) A választás egy ön-teremtő szubjektum ön-meghatározó művelete, ami az individualizáció folyamatát fellobbantja. Az individuum e művelet véghez vitelével teljesül be, éri el objektív, önmagán túlmutató relevanciáját, amely egyúttal a világban (az aktuálisan meghatározható világban) és a valóságban (a valóság világalakító folyamatában) betöltött pozícióját is kijelöli.

A pozícióval ugyan a szubjektum megszűnik alakuló, meghatározható és folyamatbanlevő létezőként, elveszítve az ön-teremtés lehetőségét, de megmarad a kielégülésben elért, végleges meghatározottságában mint hatásgyakorló adat. A szubjektum *él* a teremtés lehetőségével azáltal, hogy önmagára vonatkoztatja azt, a beteljesült individuum pedig *lehetőséget teremt* az ön-teremtő szubjektumokra gyakorolt hatáson keresztül.

Éppen ezért az individualitás kérdésköre egy olyan választás körül forog, amit a szubjektum csak önmagáig képes felfogni. A szubjektum számára a választás önmaga választását jelenti. Az individuum ellenben ott kezdődik, ahol a szubjektum véget ér. A szubjektum egy ön-teremtő és ön-beteljesedő folyamat vezérlő elve, ami belepusztul saját teremtésébe. Amikor eléri önmagát, megvalósítva a magában hordozott potencialitást, saját határaihoz érkezik. Ahhoz azonban, hogy individualitását kivívja, nem elég elérnie és bejárnia e határmezsgyét, önmagát a kitapintott peremek mentén élve át, de el is kell rugaszkodnia a peremektől, egy transzcendens ugrással a magánkívül leselkedő világ közepében teremve. A szubjektum önmagára való tekintettel létezik és működik a világban, az individuummá válás voltaképpen e működési mód meghaladásának mozdulata, mozdulat-együttese, tánca, mert az individualizáció folyamata már eleve feltételezi a hatásgyakorlás interszubjektív praxisát. Egy szubjektum szubjektumok sokaságán keresztül (velük viszonyban) válik individuumá. Az átlépést lépések előzik meg, és lépések követik. Mindegyik lépés szökkenés, elrugaszkodás, a transzcendenciára törekvés ismétlődő mozdulata. A képzelet szárnyalásának (imaginative leap) önfeledtségben kiteljesedő ugrása.

Az interpretáció módszerében az értelmezés folyamata kettős irányú: egyfelől transzcendens, amennyiben a(z értelmező) szubjektum ön-meghaladása felé tart, másfelől a végső alapelv rögzítésével az aktivitás meg nem haladható immanenciája képezi az ellenirányt, ami ellenáll minden transzcendens szökés-áramlatú kísérletnek, mellyel az értelmező kivonhatja magát a mozgásba lendülő gondolatok hatása alól, véget vetve az interpretáció kezdődő játéknak. A játék minden aspektusában egyedül az értelmezőre vall, és tőle teszi függővé a gondolatok meghatározható értelmét. A meghatározásra váró gondolatok és fogalmak az értelmezőt egzisztenciájánál fogva hívják be a játékba: a konkrét létezőt szólítják meg, aki gondolataiban is létezik fizikailag, és nem az értelmezés folyamatát vezérlő absztrakt ideált, aki a kifejezett gondolatokban végül megvalósul. A végső alapelv az arra vonatkozó szabályt fejezi ki, hogy az interpretáció egyedül e meglevenedő játék keretében valósulhat meg, így elkerülve azt a veszélyt, hogy a gondolatok egy transzcendenciát élvező univerzálisnak alávetett absztrakcióvá üresedjenek, miután elveszítették az értelmező aktív jelenlétét, aki egy magasabbrendű eszmére ruházta át a meghatározás metafizikai felelősségét. A gondolatok hatásgyakorlása konkrét és meg nem haladható, mert a meghaladás

¹⁰ „This shift of the criterion of actuality is perhaps the most important feature of the difference between a realism built around the notion of stasis and one built around the notion of process.” (Rorty, 1983, 83)

egyben a játék végé is jelentené.

A szubjektum mégis meghaladja önmagát éppen azon a módon, ahogyan magára veszi a végső alapelveként elkönyvelt, alkotó aktivitást. A teremtő tevékenységet ön-teremtő ön-tevékenységként magára hajtja, önmagával azonosként. Ilyenformán jöllehet a szubjektum saját természete szerint cselekszik, és az individualizáció folyamatának elkerülhetetlen része az alkotó tett önmagára hajlása, mégis egy másik nézőpontból tekintve az önmagára hajlásnak e kulcsfontosságú mozzanatában a rossz helyre tett konkrétság¹¹ tévedését ismerhetjük fel. Az aktivitás ugyanis megmásíthatatlanul konkrét és aktuális, egy olyan partikuláris művelet, amely ontológiai súllyal bír. Az, amit a szubjektum önmagának gondol vagy érez, ellenben egy absztrakció, a konkrét folyamat származtatott összetevője: egyfajta tendencia-vezérlő erő, szubjektív cél (subjective aim), mely csak a szubjektum számára, az ő nézőpontjából tekintve létezik. Az ön-meghaladás szárnyaló mozdulatán keresztül a szubjektum e létalapjául szolgáló tévedéssel szembesül. Az individuum a tévedéséből feleszmélt szubjektum, whiteheadi terminológiához igazodva: szubjektum-szuperjektum. Az önmagára hajló szubjektum és az önmagából feleszmélő szuperjektum egyazon aktivitás alanya, és egyazon választás individuális műveletére vezethetők vissza, ami megkerülhetetlen és meg nem haladható: „Az individualitásnak ez a konkrét véglegessége semmi más, mint egy önmagán túlmutató választás.” (FV, 2001, 81).

3. Redukcionizmus és realizmus

Whitehead diagnózisa szerint a modern filozófia a redukcionizmus csapdájába kerülő gondolkodás válság-története. A redukcionizmus kifejezést Rorty vezeti be a szerveződés filozófiája körüli diskurzusba, a *Folyamat és valóság* szövege e csapdára a szubjektivista alapelv (subjectivist principle) terminussal világít rá, amely Descartes szubjektivista fordulatóval (subjectivist bias) vált a filozófia kulcsfontosságú és centrális alkotóelemévé.

„A filozófiatörténet Descartes óta, Whitehead nézőpontjából, a redukcionizmus kudarcának története – annak az eleve kudarcra ítélt kísérletnek, hogy egy olyan adekvát kozmológiát dolgozzunk ki, amely csak egyféle, alapvető entitást tartalmaz...”¹² (Rorty, 1983, 71)

A redukcionizmus egyféle entitásra korlátozza a kozmológiai és metafizikai értelmezést. Ahhoz, hogy világosabban lássuk, mi is ez az entitás, érintőlegesen ki kell bontanunk a Whitehead eredeti terminológiájában használt kifejezést. „Van azonban Descartes-nak egy alapelve, amely minden filozófia alapja: azt állítja, hogy az ismeretek egész épülete a megismerés közvetlen műveletén alapul...” (FV, 2001, 175)

¹¹ „Van egy tévedés; de ez csupán az a véletlen hiba, hogy összetévesztjük az elvontat a konkrétummal. Ez egy példa arra, amit én a 'Rossz Helyre Tett Konkrétság Falláciájának' fogok nevezni. Ez a tévedés a filozófiában egy nagy zavar okozója. Nem szükségszerű, hogy az intellektus beleessen ebbe a csapdába, bár erre nagyon általános a tendencia.” (TMV, 1925, 72) / „There is an error; but it is merely the accidental error of mistaking the abstract for the concrete. It is an example of what I will call the 'Fallacy of Misplaced Concreteness.' This fallacy is the occasion of great confusion in philosophy. It is not necessary for the intellect to fall into the trap, though in this example there has been a very general tendency to do so.” (TMV, 1925, 72)

¹² „The history of philosophy since Descartes, in Whitehead's eyes, is the history of the failure of reductionism – of the foredoomed attempt to develop an adequate cosmology with only one type of basic entity...” (Rorty, 1983, 71)

Az idézetben érintett elvet nevezi Whitehead szubjektivista alapelvnek, ami a descartes-i fordulattal előálló pozícióváltás eredménye. Ezt a pozícióváltást tükrözi az előző részben tárgyalt önmagára hajló attitűd, mellyel a szubjektum önmaga, saját gondolkodása és megismerési folyamata felé fordul. A világ – ahogyan észleljük, tapasztaljuk, elgondoljuk – ismeretekből felépített konstrukciója a világról gondolkodó és a világot tapasztaló szubjektumnak. Descartes pozícióváltása a gondolkodó világgal ellenirányban történő önmaga-felé-fordulását foglalja magában, egyúttal pedig a vizsgálati horizont több szinten¹³ is megfogható leszűkítését. Egyrészt a kozmoszról való gondolkodást leszűkíti az ember által világról szerezhető ismeretek építményére, így a kozmológiai és metafizikai távlatú vállalkozás egy episztemológiai kutatás keretében nyer új formát. Másrészt az episztemológia vizsgálati tartományát is leszűkíti “a megismerés közvetlen műveletére”, a megismerés átfogó folyamatát, mellyel általánosan az episztemológia foglalkozik, a gondolat alkotó aktivitásának konkrét és partikuláris aktusára, ami a megismerő szubjektum közvetlen művelete. E leszűkítő mozgás egyben viszont ráközelítés is a szubjektivista fordulat által meghatározott tárgyra. Ráközelítés, kiélesítés és pontosítása, aminek köszönhetően akkurátusabb, konkrétabb meghatározottságot szerezhetünk róla, ugyanakkor e közelítő mozgás nem pusztán az egyre világosabb artikulációt teszi lehetővé, de a művelet kisajátítását, birtokba vételét is – a szubjektum közeledését is az önmagát alkotó gondolat felé, egészen addig, amíg saját műveletét a szubjektum közvetlenül élvezheti. Ezáltal a “megismerés közvetlen művelete” eléri konkrét jellegét. A műveletre vonatkozó episztemológiai reflexiók így a művelet spekulatív praxisává érnek. Az ön-reflexiót gyakorló filozófus pedig az önmagát alkotó gondolattá válik.

Whitehead alapvetően elfogadja, hogy a filozófia lényegi célja e közeledési folyamatban teljesül be, sőt a szerveződés filozófiája azt a feladatot is tűzi ki célul maga elé mint egy metafizikát megújító spekulatív vállalkozást, hogy a művelet közvetlen élvezetét lehetővé tegye. A redukcionista, Whitehead belátása szerint, egy félreértés áldozatai, ami azon a tévedésen alapul, hogy a konkrét műveletet olyan metafizikai kategóriák segítségével fejezték ki, melyek a szubjektivista fordulat felfedezése után már inadekváttá váltak. Egy olyan világra vonatkoznak ugyanis, amit külvilágként észlel maga körül az ember. Elsősorban itt a szubsztancia-minőség kategóriapárra kell gondolnunk, de számos szöveghelyen a partikuláris-univerzális kategóriapár is tárgyát képezi a whiteheadi kritikának. A megismerő elme belső folyamatait nem írhatjuk le a külvilág tapasztalatára szabott fogalmi készletünkkel. Amikor a piros labda tapasztalatát akarjuk kifejezni, helytálló a szubsztancia-minőség kategóriapár alkalmazása, hiszen akkor egy olyan világot észlelünk magunk körül, ami e kategóriapár dichotómiája szerint struktúrálódik. A gondolat alkotó aktivitásának kifejezésére viszont a filozófia nem találta fel az adekvát eszköztárat, azokat a kategóriákat, fogalmi apparátust, mellyel a szubjektivista fordulat belátását híven tudják közölni a kifejezett gondolatok. Miután a redukcionizmus a szubjektivista diszpozícióból indul ki, ezért csak egyféle, alapvető entitást fogad el: önmagát mint tapasztalati történést, de e történést egy olyan mentális szubsztanciaként (res cogitans) gondolja el, ami a váltakozó gondolatoktól függetlenül önazonos marad, a

¹³ David Ray Griffin *Whitehead szubjektivista alapelve: Descartes-tól a panexperientializmusig* (*Whitehead's Subjectivist Principle: From Descartes to Panexperientialism*) című tanulmányában három szintet különböztet meg, vizsgálati szemszögéből e leszűkítő folyamat Descartes módszerétől a whiteheadi belátásokig ellenkezőképpen rajzolódik meg, egy tágulásként, melyben Descartes metodológiai vizsgálati keretén túl, második szinten egy episztemológiai igazság felismeréséhez, míg harmadik szinten egy metafizikai nagyságrendű belátáshoz juthatunk el.

gondolatokat pedig mintegy magán hordozza, akár a dolgok a rájuk jellemző tulajdonságokat. A megismerés folyamata ezen a módon a mentális szubsztanciát fenntartó képzetek, gondolatok halmaz-alkotásává alakul át, melyben a megismerő szubjektum egy absztrakt állapot: az őt alkotó képzetek, gondolatok váltakozó halmaza, ahogyan a váltakozás ellenére mégis folyamatosan fenntartja önkonzisztens egységét, sérthetetlen önazonosságát. A gondolkodás így egy meghatározott feladat köré összpontosul, ami a szubjektum szubsztantív látszatának fenntartása, éppen ezért viszont kicsúszik a gondolkodó kezéből a lehetőség, hogy gondolataival egyéb célokat is beteljesítsen, melyek valódi jelentőségre tehetnének szert a filozófiában. Ilyenformán a megismerő szubjektum szem elől téveszti önmagát is, azt ami valójában: a megismerés közvetlen műveleteként, illetve a világot alkotó partikuláris történéseket is, hiszen az önmagát alkotó képzetek és gondolatok körén nem képes túllépni. Elveszíti a tapasztalat konkrét valóságát, mind a szubjektív (önmaga felőli), mind az objektív (világ felőli) oldalon. A redukcionizmus ezért jut arra a következtetésre, hogy a tapasztalat konkrét valóságát kifejező partikularitás, a kanti *Ding an sich* vagy megismerhetetlen, szelídebb megközelítésben, vagy egyszerűen nem is létezik, nem része a valóságnak, így minden a világon csak a megismerő elme képzete.¹⁴

A szerveződés filozófiája, amint már érintettük, Rorty értelmezésében az arisztoteliánus metafizika hagyományának megújító örököse, és alapvetően a realizmus metafizikai irányzatához tartozik: „A realizmus, ahogyan a kifejezést használni fogom, az az álláspont, amely szerint az adekvát, kozmológiai beszámolót kétféle entitás - radikálisan különböző kategorikus szinteken lévő entitások - közötti redukálhatatlan különbségtétel alapján lehet elérni.”¹⁵ (Rorty, 1983, 72). Eszerint Whitehead, bár a természet bifurkációjának problémájával rámutat a tapasztalatban felmerülő létezők összetartozására, és az észlelt valóság ketté nem osztható, konkrét természetére, a valóság leírását, értelmezését lehetővé tevő kategóriák rendszerét mégsem redukálja egy meghatározott létező-kategóriára. Visszaépíti a filozófiai vizsgálatba a partikularitást, amit a redukcionizmus kirekesztett magából, ezzel elkerülve a szolipszizmus csapdáját, emellett nem redukálja az univerzálisok ontológiai érvényét sem pusztá fikcióvá. A konkrét tapasztalatnak egyaránt valóságos összetevője a partikuláris létező és a létezőről alkotott és *létezőt alkotó* absztrakció.

A partikuláris-univerzális kategóriapárt azért nem tartja mégsem adekvát kifejezési formának Whitehead, mert a hagyományos kategória-használatban a partikulárisok leírásában kizárólag univerzálisok vehetnek részt. A partikulárisok megismételhetetlen, egyedi létezők, melyekről tapasztalatot az univerzálisokon keresztül szerezhetünk. Whitehead nem vonja kétségbe az univerzálisok elvitathatatlan szerepét a tapasztalat-alkotás során, ugyanakkor azt állítja, hogy a partikulárisok is szereplői a magukról és egymásról szóló beszámolóknak. A partikuláris az a létező, mellyel a tapasztaló szubjektum *találkozik*. Találkozás alatt azt értem, hogy a tapasztalt létező konkrétsága révén fizikailag vesz részt a tapasztalat-alkotás mentális folyamatában. A tapasztalat-alkotás mentális folyamata bár kizárólag univerzálisokat tartalmaz, de a folyamat elképzelhetetlen volna a találkozás fizikailag

¹⁴ „...a redukcionizmus ekkor azt állítja, hogy a partikularitás vagy megismerhetetlen, vagy valótlan.” „...reductionism then claims that particularity is either unknowable or unreal.” (Rorty, 1983, 71)

¹⁵ „Realism, as I shall use the term, is the position which holds that an adequate cosmological account can be achieved in terms of an irreducible distinction between two sorts of entities – entities of radically distinct categorical levels.” (Rorty 1983, 72)

meghatározható eseménye nélkül. Emiatt a tapasztalás konkrét folyamatában részt vesz a fizikailag bekerülő, magánvaló létező is. A folyamat konkrét, melynek kettős aspektusa a fizikai történés és a mentális feldolgozás. A kettő nem vonatkoztatható el egymástól – és itt érvényesül a természet bifurkációjával¹⁶ megszülető, whiteheadi belátás. Egy konkrét folyamat – ami a valóság – vizsgálatát végzi el a metafizika, a vizsgálat azonban “kétféle entitás... közötti redukálhatatlan különbségtétel alapján” valósul meg. A különbségtétel a konkrét folyamat feltárásának elengedhetetlen aktusa, mely a valóságot leíró nyelvhez tartozik csupán, és nem a konkrét valóságot osztja ketté. A konkrét folyamatot leíró nyelv bár dichotómiát képez az értelmezésben, mégsem rétegződik rá a valóságra egy meta-réteget képezve azáltal, hogy a fizikai és mentális aspektus között ontológiai különbséget feltételez. Nem kettőzi tovább a valóságot, mert nem esik a rossz helyre tett konkrétság csapdájába, vagyis nem téveszti össze a különbségtétel absztrakt mozzanatát azzal a konkrét folyamattal, melyhez hozzátartozik. A valóság szövege pedig nem reped ketté.

4. Szuperjektív atomok és a létesülés filozófiai

Whitehead individualizmusából egy olyan kozmológiai vízió következik, amely atomi teremtményekként létező individuumok sokaságával magyarázza a valóságot, vagyis minden történést, amit tapasztalunk, egyének működésére, végsősoron pedig választására vezet vissza. E vízió szerint minden egyén pontosan az, ami. Következésképpen ön-teremtő folyamata nem foglal magában változást, alakulást vagy átalakulást, mivel atemporális, vagy helyesebben pretemporális, kívül áll az időn, de nem független tőle, az idő ugyanis e folyamatok egymásból egymásba következésén (succession) alapul.¹⁷ A változás az egymást követő, individuális teremtmények, aktuális létezők (actual entity) érzéki tapasztalatából származó jelenség. Az ön-teremtést ezért tekintem ön-beteljesedésnek, a potenciális tartalom aktualizálásának, mellyel a szubjektum nem létre hozza önmagát mint individuumot, hanem kibontakozik: azzá válik, ami. A létrehozatalnál finomabb ontológiai munkát végez. Az individuum ugyanis nem a szubjektumtól, – ahogyan az előző részből következtethetünk rá – hanem annak aktuális világából származik. Whitehead e kibontakozó azzá-válást létesülésnek (becoming) nevezi.

Az individuum magában foglalja létesülésének teljes folyamatát, miután e folyamat nem múlt el, hiszen nem időben történt. Az individuum nem az ön-teremtő folyamat eredménye, amennyiben az eredményt szétválasztjuk a folyamattól mint bekövetkezett történéstől. A kozmosz atomi szintjén a teremtő folyamatot és a megvalósult produktumot, okot és okozatot nem lehet szétválasztani ilyen egyszerűen. Beteljesülésével az individuum nem válik külön a bejárt folyamattól, mivel éppen fordítva, a folyamattal válik azonossá abból a szempontból, hogy azt teljességgel magában foglalja. Az individuum nem más, mint a beteljesült folyamat: fázisainak és összetevőinek egy teljesen meghatározott módon bekövetkező összerendeződése; közel sem annyira az összetevők, mint az összerendeződés módja az, ami meghatározza. A folyamat az összetevők bekerülésének és az aktuális létezőben történő elrendeződésének művelet-összessége. A beteljesült individuum teljességgel

¹⁶ „A természetfilozófia nézőpontjából minden, ami érzékelt, a természetben van. Nincs választási lehetőségünk. Számunkra a naplemente vörös izzása éppúgy a természet része, mint azok a molekulák és hullámok, amelyekkel a tudósok ezt a jelenséget magyarázzák.” (TF, 2007, 44)

¹⁷ Ezt az elméletet nevezik temporális atomizmusnak.

magában foglalja saját folyamatát, amely ezért már nem igényel további kiegészítést, és így a folyamatban-levés szükségességét sem, befejeződött. Befejezettsége miatt nem lehet más, mint ami, és éppen ezáltal tesz szert individuális és atomi természetére. Tulajdonképpen a kettő egybehangzik. Az individuum nem lehet más, mint atom: az, ami önmagát teljességében tartalmazza; az atomokból pedig nem hiányozhat az a tartalom, amely egy individuumban kiteljesedik: "Ily módon a végső metafizikai igazság az atomizmus. A teremtmények atomi jellegűek." (FV, 2001, 52)

A létesülés relációkon keresztül történik, ezért az individuumban kiteljesedő tartalom a szubjektumra kifejtett hatás-viszonyok összességével egyezik meg. Whitehead individualizmusa, racionalizmusa és temporális atomizmusa egy közös pontban metszik egymást, és mégis, úgy tűnik, egymástól eltérő irányba mutatnak. A valóság az aktuális létezők között történik – ez Whitehead racionalizmusának fő tézise. Ugyanakkor a valóság a maga aktualitásában – ha megállítanánk a folyamatot, és az egyidejű világ fennsíkjára vetnénk pillantást – felosztott, mégpedig olyan különálló atomokra, melyek immanensen tartalmazzák saját világukat. Az atomok közötti szakadatlan átmenetet, ami által nem egy distinktív és statikus világról, hanem egy szerveződési folyamatról beszélhetünk, éppen az biztosítja, hogy az aktuális létezők világ-tapasztalatán kívül nem létezik egy objektív világ. A világnak nincs egy olyan külső szeglete, ahol a valóság folyamata valójában megállítható (egyidejűsíthető) volna és felosztott atomok szőnyegévé kiteríthető lenne. Csak aktuális világok vannak, olyan teremtő adatok, melyekből érzékek nyílnak, szubjektumok merülnek fel, és szuperjektív atomok születnek. Így a valóság egy önmagát folyton meghaladó, tapasztalási folyamat, és benne minden egyes atom egy tapasztalás-csepp.¹⁸

Az egyidejű világot az érzékek kontinuumként ragadják meg: feloszthatóságában, és nem felosztott természetében, mivel a perceptuális tapasztalat, legkezdetlegesebb formájában is, a felosztásra való potencialitásával fogadja be a külvilágot. Kezdetleges valóság-élményünk a feloszthatóság, és ezáltal tapasztaljuk környezetünket kontinuumként, az extenzív felosztás lehetőségei szerint. Az aktualitás azonban felosztott, mégpedig olyan atomokra, melyek tovább nem oszthatók: azok, amik.¹⁹Feloszthatóvá a tapasztalás aktusa teszi, és a tapasztalás szubjektív aktusától elvonatkoztatva nem létezik valóság, mindazonáltal az aktualitás is része a valóság örök formálódásának, és ezen az oldalon – az érzéki tapasztalat túlsó oldalán – az aktualitás felosztott és atomi:

"Az egyidejű világ, ahogyan az érzékek észlelik, az egyidejű aktualitás adata, és ezért kontinuum – felosztható, de nincs felosztva. Az egyidejű világ valójában azonban felosztott és atomi, mivel meghatározott aktuális létezők sokasága. Ezek az egyidejű aktuális létezők el vannak választva egymástól, de maguk nem oszthatóak fel más egyidejű aktuális létezőkre." (FV, 2001, 83)

Whitehead szerint az aktualitás és potencialitás kategóriáját illetően az európai gondolkodás egy súlyos félreértés hatása alatt áll, melyet még az elmúlt évszázadok

¹⁸ „A végső tények mind egyformán aktuális létezők; az aktuális létezők pedig a tapasztalás cseppjei, komplexek és kölcsönösen függenek egymástól.” (FV, 2001, 33)

¹⁹ „A felosztás lehetőségei teszik a külvilágot kontinuummá. Mert a kontinuum felosztható; ugyanakkor, amennyiben az egyidejű világot aktuális létezők felosztják, már nem kontinuum, hanem atomi. Ily módon az egyidejű világot az extenzív felosztásra való potencialitásával észleljük, és nem aktuális atomi felosztásában.” (FV, 2001, 83)

tudományos előrelépései is csak részben tudtak korrigálni:

“Nem lehet elég világosan belátni, hogy az európai gondolkodás bizonyos alapfogalmait egy félreértés hatása alatt alkották meg. E félreértést az utóbbi évszázad tudományos haladása is csupán részlegesen korrigálta. A tévedés nem más, mint a merő potencialitás és az aktualitás összekeverése. A kontinuitás arra vonatkozik, ami potenciális; az aktualitás viszont megmásíthatatlanul atomi.” (FV, 2001, 82)

A tévedés oka tehát az, hogy a kontinuitást az aktualitás sajátosságának tekintettük, ami ellenben a valóság potencialitásában kifejeződő dimenziójához tartozik. A kontinuum az érzékenyen siklik, és tulajdonképpen arról a köztességről nyilatkozik, amire a relationalista hangsúly vonatkozik. A tapasztalat a lehetőségek előnyülő lépcsőin járva épül fel. Az extenzív világ tapasztalata ezért a kontinuumon alapul, a környezetünket megtöltő hangok, mozgások, illatok, formák az észlelés perifériáján a meghatározatlanság homályából bukkannak elő, egy azonnali hatásként megelevenedve behatolnak elménkbe, és már nincsenek is, legalábbis partikularitásukban. Whitehead számára a meghatározatlanság homálya a meghatározás lehetőségével kecsegtet. Belátása szerint tehát megválaszthatjuk az elménkbe hatoló benyomás átélésének módját. Ennek a választásnak gyorsabbnak kell lennie a tudatnál, hiszen az átélés előbb megtörténik, mint a hozzákapcsolódó reflexió. A valóság mozgásban van, és az aktuális létezők egymás között, egymáson mozgatják, e mozgatás a kontinuum áramlása. A választás művelete nem követése a valóságnak, nem nyomába eredés, de nem is megragadása, vagy megelőzése, hanem együttmozdulás, beépülés a kontinuum áramlásába, a mozgatás aktív rész-mozzanataként. Választásával az aktuális létező nem csupán meghatározza az átélés módját, többről van szó ugyanis: a művelettel strukturális változás következik be a tapasztalás folyamatában. Egyúttal a tapasztaló szubjektum (az aktuális létező szubjektuma) az átélésben realizálódó meghatározottsággá válik. Voltaképpen létmódot vált, a tapasztalás alanyából adattá fordul át, de nem egy meghatározott tartalommal, hanem az átélés konkrét aktusává pontosan a választás meghatározott módja szerint. Keletkező adattá, még mielőtt az elmében megképződhetne. Ekkor beszélhetünk értelmezésem szerint, a “megismerés közvetlen műveleté”-ről.

Aktuális valóságunk felosztott. Aktuális létezők atomjaira hullik mindaz, ami van. A kontinuum tartja össze és fonja egybe e tapasztalás-cseppeket. Whitehead víziójáról József Attila szavai jutnak eszembe:

“Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,ami van, széthull darabokra.”²⁰

A kontinuitás feltételezi az időt, ami az aktuális létezők egymást követésén alapul. A létesülés ezért egy olyan belső folyamata az aktuális létezőnek, amely nem kontinuum, hiszen alapvetőbb részét képezi a valóság felépülésének. Ellenben a kontinuumot aktuális létezők teszik lehetővé azért, hogy egy kontinuumosan extenzív világot alkotnak létesülési folyamatuk révén: “A kontinuitás létesül, de a létesülés nem kontinuum. Az aktuális létezők azok a teremtmények, amelyek létesülnek, és ők egy kontinuumosan extenzív világot alkotnak. Más szavakkal, az extenzivitás létesül, ám a ‘létesülés’ maga nem extenzív.” (FV, 2001, 52) Graham Harman *Whitehead és az X, Y, és Z Iskola* (*Whitehead and Schools X, Y, and Z*) című tanulmányában a whiteheadi folyamat-filozófia kontextusba helyezésére tesz kísérletet, legfőképpen Whitehead

²⁰ Részlet József Attila *Eszmélet* című verséből

atomizmuson alapuló individualizmusát figyelembe véve. Ez alapján megkülönbözteti az X, Y és Z iskolát, Whiteheadet, Bruno Latourral egyetemben az X iskolába sorolva, míg olyan gondolkodókat, mint Henri Bergson, William James, Manuel DeLanda, Gilbert Simondon, Isabelle Stengers, az Y iskolába. Graham saját, objektum-orientált filozófiáját egy különálló iskolaként Z-nek nevezi. Az X és Y iskolában az a közös, hogy mindkettő egy aszubsztancialista pozíció mellett köteleződik el, és egy folyamat-szemléletű gondolkodást feltételez, míg Graham saját valóság-megközelítését, a két iskolával szemben, egy folyamat-ellenes attitűddel²¹ határozza meg.

"Mert míg az X iskola a tartós szubsztancia hagyományos filozófiáját az entitások relációs, de végső soron pontszerű modelljével állítja szembe, addig az Y iskola a szubsztanciával szemben a nyers, lüktető, megállás nélküli folyási- és áramlási cselekvés cenzúrázatlan formája nevében lép fel, amelyben a létesülés folytonos, és az egyes állapotok vagy pillanatok valójában nem léteznek. A következőkben mindkét filozófiai iskolát értékelni fogom, és a saját preferált pozícióból szembeállítom őket: "Z iskola", közismertebb nevén objektum-orientált filozófia."²² (Harman, 2014, 232)

Az X iskola "pontszerű modell"-je kifejezéssel Harman a whiteheadi individualizmus atomi valóság-képére utal, és valóban, ahogy láttuk, Whitehead nagyobb jelentőséget tulajdonít rendszerében e modellnek, mint a köztességet kifejező, aktuális létezők érzéki tapasztalatán alapuló kontinuum-elméletnek, az extenzív relációk rendszerének. A végső metafizikai igazságot az atomizmusban ismerte fel: "Whitehead számára semmiképpen sem igaz, hogy az egyének egy ősi vagy virtuális, meghatározatlan áramlásból származnának; ehelyett az egyének maguk a valóság anyagai..."²³ (Harman, 2014, 233) Az Y iskola legfőképpen abban különbözik az X-től, hogy számára a létesülés kontinuum, a kontinuum áramlása pedig egy pre-individuális princípiumként a valóság végső magyarázó oka, melyből az egyének is származnak: "Ehelyett a világ egy individuumok előtti mező, amely nem teljesen különálló entitásokra van felosztva, az idő pedig inkább kontinuum időtartam, mint elszigetelt filmkockák sorozata."²⁴ (Harman, 2014, 239) Whitehead esetében ugyanakkor az atomizmushoz hozzátartozik az is, hogy az individuumok, ha különálló szigeteket is alkotnak, nem függetlenek egymástól, ellenkezőleg: az egymással alkotott viszonyok összegei. Ilyenformán a szigetek nem csak, hogy nem lehetnek teljesen különállóak, de már kiválásuk folyamatában feltételezik a többi szigetet, melyekkel összefonódnak. Ez az összefonódás pedig nem képzelhető el a köztes mozgás nélkül, következésképpen a kontinuum áramlása legalább annyira alapvető – ha nem is annyira központi –

²¹ "Valójában egy új, folyamat-ellenes filozófiára van szükségünk. Az ön-tartalmazó entitások megújított filozófiájára..." (Harman, 2014, 246) / „What we need, in fact, is a new antiprocess philosophy. We need a renewed philosophy of self-contained entities...” (Harman, 2014, 246)

²² „For whereas School X opposes the traditional philosophy of enduring substance with a relational but ultimately punctiform model of entities, School Y opposes substance in the name of an uncensored form of raw, pulsating, nonstop flux-and-flow action in which becoming is continuous and individual states or moments do not really exist. In what follows, I will assess both of these philosophical schools and oppose them from my own preferred position: “School Z,” more commonly known as object-oriented philosophy.” (Harman, 2014, 232)

²³ „For Whitehead, it is by no means true that individuals are derivative of a primordial or virtual indeterminate flux; instead, individuals are the very stuff of reality...” (Harman, 2014, 233)

²⁴ „Instead, the world is a pre-individual field not fully carved up into distinct entities, and time is a continuous duration rather than a series of isolated cinematic frames.” (Harman, 2014, 239)

részét képezi a whiteheadi metafizika valóság-magyarázatának, mint az atom-elmélet. A szerveződés filozófiájának genealogikus vizsgálata ezért tulajdonképpen egy antinómiához vezet, mivel Whitehead atomizmusa és relacioanlizmusa két, ellentétes irányba mutató valóság-felfogást feltételez, ugyanakkor mindkettő meghatározó összetevője a rendszernek.

Fontos mindemellett azt is tisztázni, mit értünk egyéneken és individuumon. Amennyiben a hétköznapi értelemben használjuk a szót, emberi életeket kell értenünk alatta. Világos azonban, hogy Whitehead nem emberi életeket, és még csak nem is életeket ért alatta, sokkal inkább egy partikuláris tapasztalás-mozzanatot, egyfajta "filmkockát", ami rövidebb a tartamnál (duration), mert előbb véget ér, mielőtt létre jöhetne. Egy villanás csupán, amit nem is látunk, mert egy következő filmkocka már rögtön a helyébe lép. A kontinuum áramlása e filmkockák sorozatán fut át. A filmet nem játszhatnánk le a filmkockák nélkül, viszont a filmkockák a szalagban elfoglalt helyükön kívül nem léteznek: nincsenek filmkockák önmagukban. A filmet egyszerre kell visszavezetnünk a filmkockákra és a filmszalag forgására, egyenlő magyarázó erőt tulajdonítva mindkettőnek. A filmkockák ható-okai a filmnek, lehetővé teszik azt, hogy a film peregjen. A filmkockákat összekötő kontinuitásra mégsem nyújt kielégítő magyarázatot a ható-ok azoknak, akik nem pusztán a film lehetőségi feltételeivel foglalkoznak, de látják is a filmet. Őket elsősorban, a perceptuális élményből fakadóan, a kontinuitás iránya érdekli: az egymást követő filmkockák hová tartanak? A filmkockák magukkal ragadják a tekintetet, és a tekintet szubjektuma, alávetve magát ennek az áramlásnak, az utazás céljára, cél-okára kíváncsi. Úgy tűnik, mintha a film létesülését látnánk, annak kibomlását, ami a film. Valójában viszont a film szemünk láttára létesül úgy, hogy észre se vesszük. Tekintetünk beleveszik az egymást követő filmkockák futásába, ezért nem azt látjuk, ami valójában történik, nem a film létesülését, hanem azt, ami a tekintet és a képkockák között létre jön: a kontinuum áramlását. És ebből a szempontból igaznak bizonyul Whitehead konklúziója, hogy "a kontinuitás létesül, de a létesülés nem kontinuos."

Irodalom

Rövidítések:

FV: Folyamat és valóság: Process and Reality

TF: A természet fogalma: Concept of Nature

TMV: Tudomány és Modern Világ: Science and the Modern World

Debaise, D. (2017). *Speculative Empiricism: Revisiting Whitehead* (T. Weber, Trans.). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Ford, L. S. (1984). *The Emergence of Whitehead's Metaphysics: 1925–1929*. Albany, NY: State University of New York Press.

Griffin, D. R. (2007). Whitehead's subjectivist principle: From Descartes to panexperientialism. In *Whitehead's Radically Different Postmodern Philosophy* (pp. 215-242). Albany, NY: State University of New York Press.

Harman, G. (2014). Whitehead and schools X, Y, and Z. In N. Gaskill & A. J. Nocek (Eds.), *The Lure of Whitehead* (pp. 231-249). Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

Kant, I. (2009). *A tiszta ész kritikája* (J. Kis, Trans.). Budapest: Atlantisz.

Rorty, R. M. (1983). Matter and event. In L. S. Ford & G. L. Kline (Eds.), *Explorations in Whitehead's Philosophy* (pp. 68-104). New York: Fordham University Press.

- Whitehead, A. N. (2007). *A természet fogalma* (L. Szabados, Trans.). Budapest: Typotex Kiadó.
- Whitehead, A. N. (2001). *Folyamat és valóság: Értekezés a Kozmológiáról – Gifford Előadások az Edinburgh-i Egyetemen, 1927-28* (L. Főríz & G. Karsai, Trans.). Budapest: Typotex Kiadó.
- Whitehead, A. N. (1925). *Science and the Modern World*. New York: The MacMillan Company.